

УДК 336.012.23

В. Л. Смагін, канд. екон. наук, доцент
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

РОЛЬ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО НАПРЯМКУ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІНАНСОВОГО РИНКУ В ПРОЦЕСІ СИСТЕМНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Обґрунтовано необхідність застосування інституціональної теорії для формування ринкової економічної поведінки контрагентів — учасників нових фінансових відносин у процесі становлення фінансового ринку на постсоціалістичному просторі.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: методологія, фінанси, фінансова система, фінансовий ринок, інститут, інституціоналізм, формальні і неформальні відносини, трансформація.

В економічному середовищі постсоціалістичних країн відбуваються динамічні трансформаційні процеси в напрямку розбудови ринкової системи господарювання. Це диктує певні вимоги до методів дослідження цих процесів і формуючої системи в цілому. Синтезувати все цінне і об'єднати в єдине ціле, що накопичила теорія ринків, можна лише на основі творчого застосування методології економічного дослідження. Зважаючи на суб'єктивне зауваження С. В. Степаненка щодо відсутності єдиного розуміння методології економічної теорії у науковій літературі [1, с. 6], ми беремо за основу для аналізу об'єкта свого дослідження тлумачення сутності методології відомими російськими філософами А. Спіркіним, Е. Юдіним та М. Ярошевським «як системи принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про систему» [2, с. 365]. Тільки вона може допомогти обрати правильні напрямки, методи аналізу та способи пізнання серед розмаїття наукових думок щодо формування сучасного цивілізованого фінансового ринку в нестабільному фінансовому середовищі.

Сьогодні сутність фінансового ринку можна розглядати через наступні основоположні наукові напрямки — класика, неокласика, марксизм, кейнсіанство та інституціоналізм. Усі решта з тією чи іншою вірогідністю можуть бути віднесені до одного із цих векторів, незважаючи на методологічні несуттєві розбіжності. Більшість неокласичних моделей розглядають ринкову економіку, як складну соціально-економічну систему, яка прагне до врівноваженого стану в умовах дії економічного закону конкуренції. А економічні агенти здійснюють раціональний вибір, орієнтуючись виключно на максимілізацію особистої вигоди. Процеси обміну протікають безперешкодно, а інформація повністю доступна і практично безкоштовна.

Досвід ринкових реформ у сучасних умовах трансформації соціально-економічних систем у постсоціалістичних країнах показав складність, хаотичність, невпорядкованість та непрогнозованість процесів і явищ при реалізації соціальних, економічних і виробничих програм на всіх рівнях розвитку суспільства. Їх пояснення на рівні високих абстракцій неокласики не дозволяють громадянам з мисленням сформованого в рамках соціалістичної свідомості сприймати інституційні зміни.

Методологія інституціоналізму набуває особливої актуальності саме для аналізу транзитивних економічних систем, які постійно знаходяться в динаміці і трансформації. «Технологічні і інституціональні зміни — це ключі до розуміння суспільної і економічної еволюції, якій властива залежність від її шляху. Взаємодія між державним устроєм і економікою, багаточисельність учасників з різним рівнем впливу на інституціональні зміни і роль культурної спадщини, яка лежить в основі живучості багатьох неофіційних обмежень, — все це являється причиною складності» [3, с. 133].

В останній час стало зрозумілим, що ігнорування базисних основ інституціональної еволюції, дисбаланс формальних і неформальних правил економічного волевиявлення призвело до формування досить ліберальних моделей фінансового ринку з високим рівнем монополізації, тінізації, корупційним перерозподілом фінансових

капіталів, що сприяло значному відриву фінансових секторів від реального. Враховуючи досить суперечливий стан фінансового ринку постсоціалістичних країн, які будують національну економічну систему в цілком інших історичних, геополітичних, науково-технічних, ментальних і національно-культурних умовах, об'єктивно перевагу ми надаємо інституціональному напрямку економічної теорії.

Разом з тим, на переконання автора, об'єктивна потреба прагматичного підходу до ефективної реалізації економічних відносин на фінансовому ринку. в умовах функціонування старих інститутів і паралельного формування нових не обмежує і не заперечує використання методології інших наукових течій без ідеологічних на шарувань як взаємодоповнюючих при умові відсутності в них принципових відмінностей.

Виникнення інституціонального напрямку в економічній теорії пов'язано із появою поняття «інститут». Так сталося, як слушно зауважує В. Д. Якубенко, що утилітарність слова «інститут» у сучасній політекономічній теорії та взагалі в літературі суспільного напрямку (від публіцистики до наукових публікацій) набула такого поширення, що без сумніву ускладнює спробу виходу на конструктивне визначення того, що власне, може вважатися інститутом [4, с. 20].

Серед різноманітності визначень «інститут», на наш погляд, найбільш класичним є визначення інституту, яке дає відомий теоретик інституціоналізму У. Гамільтон: «Інститут — це мовний символ для кращого опису групи суспільних звичаїв. Вони означають переважний та постійний спосіб мислення, який став звичкою для групи або звичаєм для народу... Інститути встановлюють межі та форми людської діяльності. Світ звичаїв та звичок, до якого ми пристосовуємо наше життя, являє собою переплетіння та безперервну тканину інститутів [5, с. 234].

Вважаємо за доцільне звернути увагу, що в даному визначенні інституту встановлюються «межі можливого», що досить важливо для суб'єктів фінансового ринку в нестабільному фінансовому інституціональному середовищі.

У реальному сучасному житті інститути знаходять свою реалізацію у формі правових норм, неформальних правил, культурних традицій, що, в кінцевому рахунку, забезпечує, формує зрозумілу та передбачувану поведінку індивіда в суспільстві. Інститути задають певні стандарти, що створюють можливості, на які розраховують члени суспільства і, відповідно, стають предметом наукових дискусій та аналізу.

Необхідно зважати, що інститут — це не просто організаційна структур, «це нормативні моделі, які визначають, що в даному суспільстві вважається обов'язковим заданим, або очікуваним способом дії, або соціальних взаємовідносин» [6, с. 190–191].

Особливо це важливо для транзитивних економік, де формується новий економічний порядок, що знаходить відображення в структуризації суспільства, у встановленні нових інститутів, які уособлюють органічне поєднання економічного, правового, соціального і політичного станів у певному середовищі. Адже інституційне середовище суттєво впливає на ефективний стан функціонування фінансового ринку, що поєднує в собі забезпечення максимальної відкритості та прозорості укладання угод між учасниками ринку з мінімальними трансакційними витратами, а також регулює їх діяльність за допомогою конкретних важелів через стимули і санкції.

Одним із чинників неефективності фінансового ринку в трансформаційних економіках є нерозвиненість, у першу чергу, базисних інститутів. Йдеться насамперед про інститути власності, влади, управління і праці. На думку В. Д. Якубенка, «Вони є економічними інститутами, оскільки розглядаються як відокремлені соціальними рамками сфери життєзабезпечення суб'єктів праці, власності, влади, управління. Вони є базисними економічними інститутами, бо виступають для їх носіїв підставою отримання «вменених» доходів, і саме функція «вменення», суспільного визнання та правового закріплення справедливості «отримання чотирьох специфікованих типів доходів (прибутку, ренти, підприємницького доходу, заробітної плати) —

головне в правилах гри, які диктуються власністю, владою, управлінням, працею» [7, с. 27].

Логіка економіко-теоретичного дослідження фінансового ринку, на наш погляд, першочергово потребує розгляду сутності первинної базової фінансової категорії — фінансів, а також фінансової системи в цілому. Ця складна і багатогранна категорія стала об'єктом активного дослідження науковцями світу саме в останні роки через посилення в умовах глобалізації двох важливих тенденцій. Перша полягає в консолідації фінансової сфери і зміцненні її цілісності як через системний рух грошових потоків у різних напрямках світової фінансової системи з метою їх використання для потреб економіки. Друга тенденція пов'язана із активним зростанням різноманітних можливостей накопичення заощаджень та їх трансформації в інвестиції. Ці тенденції пов'язані з певним етапом еволюції фінансів як економічної категорії і в господарському житті, і в наукових дослідженнях [8, с. 3].

Варто зауважити, що процес функціонування фінансів, як економічної категорії, суспільно інтегрованого інституту, першочергово повинен базуватися на інституціональній першооснові — демократичності фінансових відносин через широкую свободу вибору, і в той же час відповідальності суб'єктів цих відносин як партнерів між собою. Незважаючи на різноплановість і антагонізм їх економічних інтересів, не може бути і мови про привалювання одних інтересів над іншими, або просто нехтування взагалі, як над другорядними. В той же час, при єдиній сутності фінансових відносин між суб'єктами, окремі з них мають свої характерні особливості й ознаки. Вони об'єктивно потребують необхідності скоординованого, регламентованого інституціонального забезпечення через їх взаємодію. Останнє поняття розкриває взаємозумовленість, взаємовплив, взаємопроникнення і, що найважливіше, взаємозбагачення цих відносин [9, с. 75].

Виходячи із цих методологічних передумов ми можемо говорити про об'єктивну потребу в системному управлінні фінансовими відносинами через відповідну організовану систему як комплекс підсистем елементів і притаманних їм властивостей, взаємодія між якими та середовищем породжує нову інтегровану цілісність [10, с. 75].

Остання у філософському розумінні розглядається як узагальнена характеристика об'єктів, що мають складну внутрішню структуру «та виражає інтегрованість, самодостатність, автономність цих об'єктів, їх протиставлення оточенню, пов'язане з їх внутрішньою активністю; вона характеризує їх якісну своєрідність, зумовлену специфічними закономірностями функціонування і розвитку [11, с. 763]. В даному випадку, на наш погляд, дана характеристика цілісності має пряме відношення до більш конкретизованої системи — фінансової з відповідним внутрішнім змістом та інституційним забезпеченням. Вона включає в себе сукупність елементів і підсистем споріднених і узгоджених однорідними ознаками фінансових відносин, і в той же час, з досить різноманітними функціями і відмінностями в інституціональній організації.

Першочергово слід звернути увагу, що фінансова система, як суспільний інститут, не є статичною. Вона динамічно еволюціонує, а з урахуванням внутрішнього механізму реалізується «як характеристика якісних змін об'єктів, поява нових форм буття, їхніх внутрішніх і зовнішніх зв'язків [12, с. 111]. Відповідно, у фінансовій системі постійно відбувається рух грошових потоків в інституціональному середовищі, що за своєю інтенсивністю і масштабністю значно перевищує грошові потоки в інших підсистемах економічної системи. Тому розуміння сутності та структури фінансової системи, як єдиного цілісного інституту суспільства, за своїми масштабами не менш дискусійне ніж зміст фінансів.

Враховуючи, що представники інституціональної теорії свої дослідження спрямовують на аналіз постійно еволюціонуючих інститутів в умовах інституційних змін і короткочасної рівноваги економічних систем у дестабілізаційному стані вважаємо, що за доцільне розглядати фінансовий ринок через призму інституційного

аналізу. При цьому з'являється можливість виокремити системоутворюючі зв'язки між елементами — складовими ринку, урахувати інвестиційні наміри та уподобання ринкових суб'єктів, забезпечити моніторинг руху фінансових потоків і прозорість угод на макро- і мікрорівні [13, с. 20].

Фінансовий ринок у цьому сенсі може розглядатися як сукупність фінансових інститутів, що перебувають у постійній динамічній взаємодії. Це означає, що в основі композиційної побудови фінансового ринку лежить множинність інституційних одиниць фінансового сектору національного господарства.

В плані методології дослідження фінансового ринку, якщо дивитись на інститути як на історично мінливі соціальні обмеження, а інституціональну динаміку розглядати у взаємодії із соціальними групами особливих інтересів, то в нашому розумінні фінансовий ринок являє собою взаємодіючі моделі поведінки його суб'єктів, які регулюють, синхронізують компоненти попиту і пропозиції на фінансові ресурси у певному часі і обсязі з метою одержання прибутку. Останній дозволяє учасникам даного ринку задовольнити особисті потреби і реалізувати економічні інтереси через активну і в той же час високо професійну, раціональну діяльність в інституціональному середовищі. Таким чином, зміст методологічних принципів інституціональної теорії визначається двома складовими: першою — це системою потреб і цінностей, які формують субстанцію формування норм і правил гри; другою — функціонуванням економічної організації, як конкретної організаційно-економічної форми реалізації цих форм і правил на базі якої формується організаційно-ієрархічна структура суспільства [14, с. 411]. Саме організація, як об'єднання інститутів, де реалізуються норми, правила і поведінка суб'єктів ринкових відносин, відіграє важливу роль у формуванні, функціонуванні та розвитку будь-якої економічної системи. Як зауважують І. Пригожин та І. Стенгерс, «Щоб зв'язати між собою різні рівні опису й врахувати взаємозв'язок між поведінкою цілого і окремих частин, необхідне поняття організації [15, с.153].

Методологія дослідження нашого об'єкта зумовлює потребу звернути увагу на інституціональні особливості формування сучасного фінансового ринку. В будь-якій країні, незалежно від особливостей економічної системи, цей еволюційний процес розвитку відбувається досить тривало, поетапно у часі та просторі. Особливо інтенсивно він реалізується в трансформаційний період з появою суттєво нових фінансово-економічних відносин під впливом людської свідомості, світогляду, нових ідей і стереотипів. Формується нова ринкова модель поведінки індивіда, активізується його економічна діяльність по всіх напрямках ринкового середовища. Це забезпечує динамічний розвиток фінансового ринку як інституту приватних фінансів, що був практично відсутній в адміністративно-командній системі господарювання.

Його початковий етап формування пов'язаний з певними інституціональними передумовами коли відбулося виділення із загального ринкового середовища окремого фінансового сегменту із домінуванням фінансового ринку. З часом на його просторі реалізується об'єктивний процес професійно-корпоративної спеціалізації і специфікації фінансових відносин через кредитування, операції з цінними паперами, інвестування фінансових активів і інше в будь-які проекти щодо забезпечення розширеного відтворення реального сектора економіки.

З часом фінансовий потенціал даного фінансового інституту стає досить капіталізованим, кількість фінансових операцій і процедур суттєво зростає, вони стають більш чисельними, тому учасники фінансового ринку вимушені створювати відповідні інституціональні норми у вигляді обов'язкових правил, законів, стандартів, які регулюють і захищають поведінку суб'єктів даного сегменту ринку.

До основних джерел фінансового права, що формалізують економічні відносини на фінансовому ринку відносяться: Конституція (Основний Закон) України; загальні та спеціальні закони й укази Президента України, а також постанови Кабінету Міністрів України; нормативні акти Національного банку України; локальні акти фінансових організацій; міжнародні правові акти.

В процесі формування фінансового ринку в Україні суттєвий вплив на його якісні параметри мають неформальні відносини та інститути, які домінують над формальними відносинами та інститутами. Цьому сприяли певні історичні традиції та звичаї, що сформували специфічну національну економічну культуру.

На наш погляд, зародження неформальних стосунків у процесі реалізації економічних відносин, як на мікро-, так і на макрорівні, започатковано ще в надрах адміністративно-командної економіки, незважаючи на існування жорстких формальних інститутів на всіх рівнях господарювання. Базовою причиною формування потужної системи неформальних інститутів став хронічний дефіцит товарної маси на всіх рівнях господарювання з відповідним міжгалузевим дисбалансом. Відповідно, це породжувало відповідну потребу реалізації економічних інтересів через системні стійкі нелегальні відносини із-за відсутності суттєво необхідного суспільного інституту для укладення угод-контрактного права.

Відповідно, на етапі ринкової трансформації, на фінансовому ринку між його суб'єктами державні інституції продовжують домінувати неформальні відносини і домовленості незважаючи на існування необхідної регулятивної правової бази.

Інституціональна методологія характеризується тим, що направляє економічний аналіз на низку суспільних відносин, які довгий час знаходилися за межами економіки і вважалися прерогативою соціології, педагогіки, юридичних та інших наук. Старі і нові інституціоналісти надають важливе значення саме моральному змісту економіки, повністю нехтуючи тим, що моральні принципи існують у масштабі особистого інтересу, одержаної вигоди. Особистий інтерес просто не може з'явитися без опори на етичні норми. Властивість цього інтересу, його направленість залежить від моральних мотивів, або інститутів моралі. Процес створення морального клімату в трансформаційній економіці надзвичайно складний, має властивість незмірності, але протиставляти інтерес моральності неможливо. Необхідно вести мову про моральний інтерес, тобто інтерес, який є позитивним для всіх суб'єктів фінансового ринку. Це досить важливо в сучасних умовах стримування ажіотажної, ризикованої, спекулятивної діяльності фінансових посередників на фінансовому ринку коли спекулятивний капітал минає реальний сектор економіки і стає головним детонатором фінансових криз в суспільстві. Його ідеологія обмежень параметрів підприємницької діяльності може бути покладена в основному пошуку шляхів стримування спекулятивних операцій на фінансовому ринку, що досить важливо в умовах трансформаційної економіки.

Іншою важливою обставиною, що потребує необхідності використання інституційного аналізу через організаційне начало, є дослідження активної свідомої діяльності людини, як індивіда з необхідним рівнем наукових знань законів ринкової економіки і деталей дії фінансового механізму по синхронізації попиту і пропозиції на фінансовому ринку фінансових ресурсів з критичним аналізом господарської практики в умовах трансформаційної економіки коли динамічно змінюються політичні, правові й економічні системи суспільства. Рівень знань є визначальним інституціональним фактором впливу на поведінку від рівня пересічного громадянина до владного чиновника високого рангу. У свій час Джон Стюарт Мілль підкреслював: «Як люди мислять, визначають, те вони і роблять» [16, с. 19].

Очевидним є висновок, що у країнах з перехідною економікою неабияку роль відіграє стабільність (сила) інститутів, що регулюють фінансовий ринок. Високий рівень ризику інвестицій в економіку і, зокрема, у фінансові активи країн з перехідною економікою — прямий наслідок слабкості та нестабільності їх інститутів.

Аналіз сучасного економічного розвитку України свідчить про те, що процес ринкових трансформацій ще далекий від завершення. Формально, у вітчизняній економіці існують усі форми ринкових відносин, але вони не стали ще ефективними. Залишається потенційна загроза відновлення трансформаційної кризи. Значною мірою ці загрози й ризики стосуються фінансової системи України, що й сталося

під впливом світової фінансової кризи у кінці 2008 — на початку 2009 рр. Фінансовий ринок в Україні дуже повільно перетворюється на дієвий механізм мобілізації капіталів, необхідних для розвитку суспільного виробництва в розширених масштабах, фінансування процесу відтворення на якісно новій основі.

Література

1. Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічної системи (проблеми методології): Монографія. — К.: КНЕУ, 2008.
2. Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1983.
3. Даглас Н. Інституції, інституційна зміна, та функціонування економіки / Пер. с англ. У Дзюб. — К.: Основи, 2000.
4. Якубенко В. Д. Базисні інститути в трансформаційній економіці: Монографія. — К.: КНЕУ, 2004.
5. Історія економічних учень: Підручник / За ред. Л. Корнійчук, Н. Титаренко. — К.: КНЕУ, 1999.
6. Ходжсон Д. Экономическая теория и институты. Манифест современной институциональной теории: Пер. с англ. — М.: Дело, 2003.
7. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці: Монографія. — К.: КНЕУ, 2004.
8. Портной М. А. Экономические основы единства финансового рынка // США и Канада. — 2006. — № 6.
9. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження: Монографія. — Львів: Світ, 2001.
10. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження: Монографія. — Львів: Світ, 2001.
11. Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1983.
12. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження: Монографія. — Львів: Світ, 2001.
13. Корнєєв В. В. Кредитні та інвестиційні потоки капіталу на фінансових ринках: Монографія. — К.: НДФІ, 2003.
14. Институциональная архитехтроника и динамика экономических преобразований. — Х.: Форт, 2008.
15. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. — М.: Ком. книга, 2005
16. Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу у ХХ столітті: Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів. — Львів: Каменяр, 2000.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2009 р.

УДК 658.1:005.21

О. Г. Малярчук, аспірантка,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ВИЗНАЧЕННЯ ХАРАКТЕРУ ТА ПАРАМЕТРІВ АДАПТАЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ ЗАЛЕЖНО ВІД ЗОВНІШНІХ УМОВ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Проаналізовано підходи до визначень сутності поняття адаптації підприємства та її способів. Здійснено спробу визначити характер та параметри адаптаційних здатностей підприємства залежно від змін зовнішнього середовища та обґрунтувати важливість їх дослідження в сучасних динамічних умовах господарювання.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: адаптація підприємства, зміни зовнішнього середовища, характер адаптаційних здатностей, якісні та кількісні параметри.

Успішне функціонування та розвиток сучасних підприємств значною мірою визначається їх здатностями до ціленаправленої адаптації у відповідності до змін зовнішнього середовища. Розглядаючи підприємство як складну відкриту систему, яка має динамічний характер і взаємодіє із зовнішнім середовищем, суб'єкти якого